

УДК: 340.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.32>

МАТЕРІАЛЬНЕ ПРАВО ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ФОРМАЛІЗАЦІЇ ЦИВІЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ НОРМ ПРАВА

Долянська І.М.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри державно-правових дисциплін

Університету економіки та права «КРОК»

ORCID: 0000-0002-1606-7096

e-mail: DolianovskaIM@krok.edu.ua

Долянська І.М. Матеріальне право як детермінанта формалізації цивільних процесуальних норм права.

Вказується, для ефективного правозастосування критичне значення має усвідомлення співвідношення між нормами матеріального та процесуального права. Якщо матеріальне право визначає сутність правових відносин, то процесуальне право створює інструменти для їх втілення та охорони.

У статті розглянуто матеріальне право як чинник формалізації цивільних процесуальних норм права. Визначено способи впливу матеріального права на цивільні процесуальні норми, зокрема субординаційний та координаційний способи. За допомогою окремих прикладів обґрунтовано вплив кожного з визначених способів на формалізацію цивільних процесуальних норм права, розкрито зміст та особливості кожного з означених способів.

В ході дослідження було встановлено, що субординаційний вплив матеріального права виявляється у підпорядкованості процесуального права матеріальному – як на рівні загальних принципів, так і при вирішенні конкретних справ, при цьому межі реалізації цивільно-процесуальних норм визначаються нормами матеріального права. В свою чергу координаційний спосіб полягає в тому, що матеріальні норми рівної юридичної сили вимагають узгодженості з ними від цивільних процесуальних норм права.

Зміст процесуальних інститутів формується з урахуванням матеріально-правової природи правовідносин. Наприклад, правила доказування у цивільному процесі залежать від того, які юридичні факти мають значення згідно з нормами матеріального права. Процесуальні форми адаптуються до матеріально-правових категорій. Якщо матеріальне право встановлює нову підставу для виникнення права, процесуальне право мусить забезпечити механізм її захисту. Цивільно-процесуальні поняття узгоджуються з поняттями матеріального права.

Встановлено, що взаємозв'язок норм процесуального і матеріального права стає особливо помітним у процесі вдосконалення процесуального законодавства. Розв'язання проблем, пов'язаних із таким вдосконаленням, неможливе без паралельного перегляду процесуальних норм, інтегрованих у матеріальне законодавство.

За результатами дослідження сформульовано висновок про те, що матеріальне право впливає на формалізацію норм цивільного процесуального права в координаційний та субординаційний способи.

Ключові слова: Конституція України, правотворчість, юридична техніка, формалізація, цивільний процес, норма права, формальна визначеність, право.

Dolianovska I.M. Substantive law as a determinant of the formalization of civil procedural norms of law.

It is indicated that for effective law enforcement, awareness of the relationship between the norms of substantive and procedural law is of critical importance. If substantive law determines the essence of legal relations, then procedural law creates tools for their implementation and protection.

The article examines substantive law as a factor in the formalization of civil procedural norms of law. The methods of influence of substantive law on civil procedural norms are determined, in particular, the subordination and coordination methods. With the help of individual examples, the influence of each of the specified methods on the formalization of civil procedural norms of law is substantiated, the content and characteristic properties of each of the specified methods are revealed.

During the study, it was established that the subordination influence of substantive law is manifested in the subordination of procedural law to substantive law - both at the level of general principles and when resolving specific cases, while the limits of the implementation of civil procedural norms are determined by the norms of substantive law. In turn, the coordination method consists in the fact that

substantive norms of equal legal force require consistency with them from civil procedural norms of law.

The content of procedural institutions is formed taking into account the substantive-legal nature of legal relations. For example, the rules of evidence in civil proceedings depend on which legal facts are significant according to the norms of substantive law. Procedural forms are adapted to substantive categories. If substantive law establishes a new basis for the emergence of a right, procedural law must provide a mechanism for its protection. Civil procedural concepts are consistent with the concepts of substantive law.

It has been established that the relationship between the norms of procedural and substantive law becomes especially noticeable in the process of improving procedural legislation. Solving the problems associated with such improvement is impossible without a parallel revision of procedural norms integrated into substantive legislation.

According to the results of the study, the conclusion is formulated that substantive law affects the formalization of the norms of civil procedural law in coordination and subordination ways.

Key words: Constitution of Ukraine, lawmaking, legal technique, formalization, civil process, norm of law, formal certainty, law.

Постановка проблеми. У сучасному правозастосуванні надзвичайно важливо розуміти взаємозв'язок між матеріальним та процесуальним правом. Матеріальне право встановлює зміст правовідносин, тоді як процесуальне право забезпечує механізми їх реалізації та захисту. Однак між цими двома галузями існує не лише функціональний, а й субординаційний зв'язок. Зокрема, йдеться про вплив матеріального права на цивільні процесуальні норми, який визначає їх зміст, межі та допустимість застосування в конкретних правовідносинах.

Метою даної статті є вивчення впливу норм матеріального права на формалізацію цивільних процесуальних норм.

Стан опрацювання проблематики. Питання впливу матеріального права на процесуальне право досліджується у працях таких вчених, як А. Арсенюк, І. Берестова, О. Братель, Т. Дашковська, О. Єфімов, О. Сидоренко, О. Уварова, А. Шабалін та інших. В цілому в науковій правовій думці переважає розуміння залежності формалізації процесуальних норм від імперативів норм матеріально-правових, водночас спостерігається деяке послаблення інтересу дослідників до даної тематики, що зумовлює виникнення ряду питань, які потребують глибокого аналізу.

Виклад основного матеріалу. Підходи до розуміння юридичної техніки в науковій літературі різняться залежно від набору термінів, понять і характеристик, що застосовуються для її визначення та опису. Визначення цього поняття подані, зокрема, у Юридичній енциклопедії у 6 томах за загальною редакцією С.Ш. Шемшученка [1] та у Великій українській юридичній енциклопедії у 20 томах за загальною редакцією В.Я. Тація [2, с. 899–902]. Відкинувши несуттєві відмінності, можна констатувати, що загальноприйнятим є поділ юридичної техніки на два основні різновиди: правотворчу та правозастосовчу.

У цьому контексті варто зазначити, що нормотворча діяльність в Україні як складова правотворчості в останні роки супроводжується активним удосконаленням юридичної техніки формалізації норм права. Йдеться про систему правил, спрямованих на надання праву властивостей формальної визначеності. Об'єктами формалізації виступають як матеріальні, так і процесуальні норми права. При цьому в науковому дискурсі не спостерігається істотних суперечностей щодо співвідношення цих видів норм.

Виходячи з розуміння детермінанти як чинника, що зумовлює певне явище чи подію [3], проаналізуємо, яким чином матеріальне право впливає на формалізацію норм цивільного процесуального права.

Досліджуючи взаємозалежності матеріального та процесуального права, А. Шабалін робить кілька ключових узагальнень: 1) матеріально-правова природа цивільних справ проявляється зовнішньо через їх родові та категоріальні властивості. 2) Ця природа впливає на загальну процесуальну форму цивільного судочинства, визначаючи її особливості. 3) Між нормами процесуального та матеріального права існує взаємний і комплексний зв'язок. Він зокрема стосується вирішення судом задачі в межах позовних вимог, коли необхідно вибрати найбільш ефективний спосіб захисту. Це актуально у випадках, якщо закон чи договір не визначають конкретного способу захисту. Крім того, суд має дискреційну можливість застосовувати конвенційні норми або практику ЄСПЛ для реалізації принципу верховенства права (відповідно до ст. 2 та ст. 10 ЦПК України) [4]. Такий зв'язок спрямований не лише на забезпечення захисту прав, але й на оптимізацію цивільного судочинства, гарантування стабільності процесуальних норм та дотримання принципів правової справедливості [5, с. 125].

Науковець О. Братель слушно зазначає, що взаємозв'язок норм цивільного процесуального права з матеріальним правом визначається необхідністю їх застосування у владно-правовій діяльності судів, оскільки саме норми матеріального права впливають на формування принципу диспозитивності в цивільному судочинстві. Проекція цих норм на процесуальні правовідносини сприяє розвитку окремих інститутів цивільного процесуального права, які регулюють взаємини між судом і учасниками процесу. Інтеграція матеріальних і процесуальних основ забезпечує ефективне застосування правових норм. Водночас у вирішенні процесуальних питань пріоритет норм цивільного процесуального права залишається незаперечним і очевидним. [6, с.11].

Досліджуючи взаємодію норм матеріального та процесуального права А. Арсенюк констатує, що процесуальні форми безпосередньо залежать від галузей матеріального права, які вони обслуговують, і саме процесуальне право співвідноситься з матеріальним як форма і зміст. При цьому дослідник підкреслює над визначенням формою змісту, зазначаючи, що подібне уявлення про взаємозв'язок матеріального і процесуального права веде до аналізу особливостей процесуального вирішення різних категорій справ, переважно через призму специфіки матеріально-правового регулювання. Також А. Арсенюк доводить, що взаємодія між процесуальним і матеріальним правом є набагато складнішою та багатограннішою, оскільки вони знаходяться у постійній взаємодії, впливаючи одне на одного. Між ними науковець виокремлює різноманітні діалектичні зв'язки. Мова йде про порядок здійснення правосуддя у цивільних справах, в яких останній багато в чому визначається диспозитивною природою норм цивільного права. Особливо помітним є взаємозв'язок між нормами матеріального земельного та процесуального права, що простежується у положеннях земельного законодавства України. [7, с. 204].

Тобто в цивільному праві існує поділ цивільно-правових відносин на матеріальні і процесуальні, що відповідає класифікації норм права за організаційними формами. Матеріальні цивільні правовідносини регулюються нормами, які визначають права та обов'язки суб'єктів майнових та особистих немайнових відносин, таких як право на володіння, користування та розпорядження майном. У свою чергу, процесуальні правовідносини охоплюють норми, що встановлюють порядок виникнення, зміни чи припинення цивільних правовідносин, в тому числі і порядок вирішення цивільних спорів.

В основі субординаційного способу впливу матеріального права на формалізацію норм цивільного процесуального права лежить імперативна вимога відповідності процесуальних норм положенням матеріального права, закріпленого, зокрема, у Конституції України та міжнародних договорах. Така відповідність є необхідною умовою належної формалізації цивільно-процесуальних норм.

Прикладом цього є процесуальні норми, які надають сторонам можливість самостійно здійснювати певні дії в межах судового процесу – змінювати предмет або підставу позову, відмовлятися від позову, визнавати позов чи укласти мирову угоду. Ці норми забезпечують гнучкість процесу і втілення принципу диспозитивності. Водночас реалізація диспозитивних процесуальних прав не є абсолютною: вона можлива лише за наявності відповідних матеріально-правових передумов.

Субординаційний вплив матеріального права проявляється в тому, що процесуальне право функціонує у підпорядкованості до матеріального – як на рівні загальних принципів, так і в межах розгляду конкретних справ. Відтак реалізація норм процесуального права відбувається в межах, визначених змістом і природою відповідних норм матеріального права.

Матеріальне право, як первинне за своїм змістом і значенням, визначає допустимі межі поведінки сторін у процесі. Тому навіть процесуальні дії, які формально дозволені процесуальним законом, можуть бути обмежені або визнані неправомірними, якщо вони суперечать імперативним нормам матеріального права.

Наприклад, хоча процесуальне право дозволяє сторонам укласти мирові угоди, у справах про визначення місця проживання дитини така угода не затверджується судом у разі її невідповідності принципу найкращих інтересів дитини, закріпленому в Сімейному кодексі України. Аналогічно, у трудових спорах працівник має право відмовитися від позову, проте суд перевіряє, чи не порушує така відмова гарантій, установлених трудовим законодавством (зокрема щодо недопущення дискримінації чи незаконного звільнення).

Ще одним прикладом є заміна сторони у процесі. У постанові Великої Палати Верховного Суду від 17.04.2018 у справі № 523/9076/16-ц (провадження № 14-61цс18) сформульовано правову позицію, згідно з якою «пред'явлення позову до неналежного відповідача не є підставою для відмови у відкритті провадження у справі, оскільки заміна неналежного відповідача здійснюється в порядку, визначеному ЦПК. За результатами розгляду справи суд відмовляє в позові до неналежного відповідача та приймає рішення по суті заявлених вимог щодо належного відповідача. Тобто визначення відповідачів, предмета та підстав спору є правом позивача. Натомість установлення належності відповідачів й обґрунтованості позову – обов'язком суду, який виконується під час розгляду справи, а не на стадії відкриття провадження» [8].

Ця позиція послідовно підтверджується в інших постановках Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду, зокрема в постанові від 10.02.2021 у справі № 619/2796/19-ц (провадження № 61-16575св20) [9, с. 41–42].

Ще одним способом впливу матеріального права на формалізацію норм цивільного процесуального права є координаційний метод. Його суть полягає в тому, що матеріальні норми, які мають однакову юридичну силу з процесуальними, вимагають узгодження з ними при формалізації останніх.

Іншими словами, координаційний вплив матеріального права – це форма взаємозв'язку, за якої матеріальне право не підпорядковує собі процесуальне, а гармонізує його розвиток відповідно до потреб правового регулювання. У такій взаємодії йдеться не про ієрархічне підпорядкування, а про взаємне узгодження цілей і засобів реалізації суб'єктивних прав та виконання обов'язків. На відміну від субординаційного способу, де домінує вертикальна структура впливу, координаційний метод передбачає горизонтальну взаємодію матеріального і процесуального права.

Зміст і структура процесуальних інститутів формуються з урахуванням специфіки матеріально-правової природи відповідних правовідносин. Зокрема, у цивільному процесі правила доказування залежать від того, які юридичні факти визнаються суттєвими відповідно до норм матеріального права. У цьому контексті процесуальні форми адаптуються до змісту й категорій матеріального права.

У разі ухвалення нового цивільного матеріального законодавства, цивільне процесуальне законодавство також повинно зазнавати відповідних змін з метою забезпечення належного та ефективного механізму захисту матеріальних прав. В свою чергу понятійно-категоріальний апарат цивільного процесу узгоджується з відповідними поняттями матеріального права, що сприяє гармонізації між цими двома правовими галузями.

Наприклад, правові категорії на кшталт «відшкодування шкоди» або «недійсний договір» мають ідентичне тлумачення як у матеріальному, так і в процесуальному праві.

Юридичне значення координації:

- забезпечення єдності правової системи,
- підвищення ефективності судового захисту,
- забезпечення узгодженості між нормами, зменшуючи правову колізію.

Прикладами координаційного впливу матеріального права на процесуальні норми можуть слугувати, зокрема:

- запровадження нових видів майнових прав, що зумовлює необхідність відповідної процесуальної форми позову та механізмів їх забезпечення;
- зміна підходів до визнання договорів недійсними, що потребує коригування правил доказування та порядку судового розгляду;
- закріплення нових прав споживачів, що вимагає встановлення спеціального порядку судового захисту таких прав.

Окремої уваги заслуговує впровадження інституту відшкодування моральної шкоди та його подальший вплив на розвиток цивільного процесу. Так, стаття 56 Конституції України закріплює право особи на захист своїх прав і свобод будь-якими не забороненими законом засобами від порушень і протиправних посягань [10]. У статтях 23 та 280 Цивільного кодексу України [11] закріплено положення про право особи на відшкодування моральної шкоди, яка може полягати у фізичному болю, душевних стражданнях або приниженні честі, гідності чи ділової репутації.

Цей інститут є новим за змістом і характером для національного права, оскільки до прийняття ЦК України у 2003 році він був недостатньо розвинений у законодавстві. Водночас окремі згадки про моральну шкоду траплялися і раніше. Так, як зазначає професор О. Андрухів, поняття моральної шкоди містилося вже у першій редакції Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність», де в статті 1 йшлося про те, що моральною шкодою визнається шкода, завдана особистим немайновим правам суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, яка заподіяла або могла заподіяти збитки, що мають матеріальне вираження [12, с. 507].

Запровадження зазначеної норми матеріального права зумовило формалізацію нових процесуальних механізмів у Цивільному процесуальному кодексі України, зокрема:

1. Специфіка доказування моральної шкоди:

- були сформовані процесуальні підходи до оцінки немайнових страждань, які, на відміну від майнових збитків, не мають чітких об'єктивних вимірів;
- отримали розвиток положення щодо допустимих доказів моральної шкоди: медичні довідки, свідчення, психологічні висновки, публікації тощо.

2. Порядок визначення розміру компенсації:

- процесуальне законодавство закріплює, що при визначенні розміру компенсації суд враховує суб'єктивні критерії (характер, тривалість та наслідки страждань), які, своєю чергою, ґрунтуються на матеріально-правовому змісті поняття моральної шкоди.

3. Зміни у позовній формі:

- запроваджено самостійний тип позовів про компенсацію моральної шкоди з визначеними формальними вимогами до формулювання позовних вимог, обґрунтування шкоди та способів її доказування.

У цьому випадку матеріальне право ініціювало розробку нових процесуальних норм, які раніше не існували або були недостатньо менш розвиненими. Це є класичним прикладом координаційного впливу, коли цивільно-процесуальне право адаптується до змісту нових матеріально-правових положень, забезпечуючи баланс між захистом прав сторін і вимогами правової визначеності.

Наведений приклад дозволяє виокремити способи впливу матеріального права на формалізацію норм цивільного процесуального права та наочно відобразити цей взаємозв'язок на рисунку 1.

Рис. 1. Взаємодія матеріального права та формалізації норм цивільного процесуального права

Джерело: [Авторська розробка]

Як слушно зауважує науковець І. Жукевич, норми матеріального і процесуального права тісно взаємопов'язані й не можуть існувати окремо. Основна мета процесуального права – регулювання процедури реалізації норм матеріального права. Водночас без наявності норми матеріального права неможливе формування процесуальної норми, адже відсутні суспільні відносини, які вона могла б регулювати. Інакше кажучи, процесуальне право не існує без відповідної матеріально-правової основи.

З іншого боку, норма матеріального права не здатна ефективно врегулювати суспільні відносини без чітко визначеного механізму її реалізації, що забезпечується процесуальним правом. Отже, вони є взаємопов'язаними й взаємозалежними.

Водночас погоджуємося з думкою дослідника, що недоцільно розглядати процесуальне право виключно як похідне або залежне від матеріального. Більше того, враховуючи євроінтеграційний курс, закріплений у Конституції України, можна припустити, що у деяких сферах процесуальне право набуватиме пріоритетного значення порівняно з матеріальним.

Тому пропонуємо відмовитися від уявлення про процесуальне право як про «додаткову» галузь. Практика ж свідчить про недостатню чітку відокремленість матеріального і процесуального права на законодавчому рівні: зокрема, багато норм матеріального права, наприклад у спадковому праві в межах цивільного права України, мають процесуальний характер, хоча формально закріплені не в цивільному процесуальному кодексі, а в цивільному [13, с. 51].

Висновок. Матеріальне право впливає на формалізацію норм цивільного процесуального права двома способами: координаційним і субординаційним. Субординаційний вплив матеріального права на цивільні процесуальні норми є закономірним проявом єдності правової системи. Хоча процесуальне право забезпечує реалізацію та захист суб'єктивних прав, проте їх зміст визначається виключно нормами матеріального права. Відтак судова практика і наукова доктрина мають виходити з того, що диспозитивність процесуальних норм не може суперечити імперативним приписам матеріального права.

Координаційний вплив полягає у гармонійній взаємодії, за якої матеріальне право не «наказує», а задає змістовні орієнтири для формалізації цивільно-процесуальних норм. Такий вплив може мати місце у випадках запровадження нових або зміни існуючих норм матеріального права, що потребує відповідного узгодження процесуальних механізмів їх реалізації та захисту. Також такий вплив може проявлятися у послідовному використанні правової термінології в матеріальних та процесуальних нормах права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Юридична техніка. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: «Укр. енцикл.», 1998. т.6: Т-Я.
2. Юридична техніка. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. / В.Я. Тацій (голова редкол.) та ін. Харків, 2017. Т. 3: Загальна теорія права.
3. Словник української мови. Томи 1-15. Український мовно-інформаційний фонд НАН України, 2015–2025. URL: <https://sum20ua.com/?page=743&searchWord=%D0%B4%D0%B5%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B0&wordid=156673> (дата звернення: 14.07.2025).
4. Цивільний процесуальний кодекс України. *Верховна Рада України*. Сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15?find=1&text=%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D1%80%D0%B8%D1%82%D1%82%D1%8F#Text> (дата звернення: 05.06.2025).
5. Шабалін А.В. Природа взаємозв'язку норм процесуального та матеріального права в цивільному судочинстві. *Нове українське право*. 2021. № 3. С. 120–126. URL <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/35/29/> (дата звернення: 12. 07. 2025).
6. Братель О. Процесовзаємодіючі норми матеріального права в контексті реалізації процесуальних юридичних фактів при здійсненні цивільного судочинства. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 1. С. 10–17.
7. Арсенюк А.О. Окремі аспекти взаємодії норм матеріального та процесуального права у регулюванні земельних правовідносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. С. 203–206. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/4851/1/%D0%9E%D0%9A%D0%A0%D0%95%D0%9C%D0%86%20%D0%90%D0%A1%D0%9F%D0%95%D0%9A%D0%A2%D0%98%20%D0%92%D0%97%D0%90%D0%84%D0%9C%D0%9E%D0%94%D0%86%D0%87%20%D0%9D%D0%9E%D0%A0%D0%9C%20%D0%9C%D0%90%D0%A2%D0%95%D0%A0%D0%86%D0%90%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%9E%D0%93%D0%9E%20%D0%A2%D0%90%20%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%A6%D0%95%D0%A1%D0%A3%D0%90%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%9E%D0%93%D0%9E.pdf> (дата звернення: 19.05.2025).
8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 17.04.2018 у справі № 523/9076/16-ц (провадження № 14-61цс18. *ZAKON ONLINE*. Сайт. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/73469613>. (дата звернення 15.07.2025).
9. Шварко В. Успіх у справі залежить від правильного визначення кола осіб. *Вісник Національної асоціації адвокатів України*. 2022. № 10 (85). С. 41-42. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/news/visnyky/2022-11-01-v-snik-naau_63612e533a628.pdf (дата звернення: 11.06.2025).
10. Конституція України від 24 серпня 1991 року. *Верховна Рада України*. Сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80?find=1&text=%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE#w1_111 (дата звернення: 3.07.2025).
11. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 5.07.2025).
12. Андрухів О.І. Правовий зміст відшкодування моральної шкоди у цивільному законодавстві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 6. С. 507–509. URL: http://lsej.org.ua/6_2024/6_2024.pdf (дата звернення: 12.07.2025).
13. Жукевич І.В. Проблеми визначення поняття «процесуальне право» в правовій науці України. *Науково-інформаційний вісник Право*. 2025. № 12. С. 47–53. URL: <https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2019/02/12-8-15.pdf> (дата звернення 9.07.2025).